

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.12

DOI: 10.32342/2709-6408-2024-1-8-1

ОЛЕКСІЙ ТОЛКАЧОВ,
аспірант Київського університету права НАН України (м. Київ)
ORCID: 0009-0004-7729-8957

ДЕРЖАВА ЯК ГАРАНТ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ У ПРАКТИЦІ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті проаналізовано практику конституціоналізму щодо розвитку громадянського суспільства за результатами якого встановлено, що положення стосовно громадянського суспільства в сучасних конституціях пострадянських країн підтверджують те, що хоча неолібералізм початково розвивався як відповідь на економічну доктрину класичного лібералізму, він має всепроникаючу сутність, та здійснює потужний вплив на всю державно-правову реальність. Обґрунтовано, що незалежне від держави становище громадянського суспільства, гарантії його функціонування і вільного структурування мають бути закріплені в конституції, яка є основним обмежувачем держави. І незважаючи на декларативний характер конституції пострадянських країн, вони є моделлю вираження основного закону. Визначення держави як гаранта прав і свобод людини є необхідним для утримання суспільства від поширення безладу – критичного зростання ентропії, адже в надмірній свободі народжується хаос і розвіюється можливість людини реалізувати свою свободу. Отже, завданням держави є здійснення організаційної діяльності для підтримання певного рівня упорядкованості суспільства, визначеного суспільним договором. Здійснення цього завдання держави дозволяє підтримати суспільство в організованому стані з високим рівнем індивідуальної свободи, але утримати його від критичного зростання ентропії. Водночас суспільний договір є знаменником рівноваги соціальної системи, оскільки за згодою кожної вільної людини визначає порядок речей в суспільстві й засади взаємовідносин людини, суспільства та держави. Є підстави відносити зміст суспільного договору до сфери природного права, як системи усвідомлених вільними громадянами норм, що ґрунтуються на реальному порядку речей та морально-етичних засадах. З'ясовано, що трьохсуб'єктна модель соціальної системи (вільний громадянин, громадянське суспільство, держава) виражає ідеальну модель управління неоліберальною соціальною системою, що містить норми, які стосуються всіх трьох суб'єктів системи.

Ключові слова: держава, суспільство, права і свободи людини, конституціоналізм, розвиток громадянського суспільства.

Постановка проблеми. Високий рівень свободи кожного індивіда надає колективній формі інтеграції якісно нових характеристик громадянського суспільства. Визначення сутності і ознак громадянського суспільства досягається шляхом застосування і поєднання різноманітних підходів.

Громадянське суспільство не заперечує пріоритет людини та її свободи в соціальній системі, а виступає максимально комфортним середовищем для існування вільної людини. Співвідношення людини і суспільства має розглядатися як співвідношення суб'єкта і середовища. Громадянське суспільство є в значній мірі саморегулятивним, але за загальним законом тяжіє до збільшення ентропії, що обумовлює необхідність зовнішніх імперативних чинників утримання. Таким чинником виступає держава, яка наділена вільними індивідами владними повноваженнями для підтримання свободи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У статті проаналізовано Конституції пострадянських країн, проекти Конституцій України в контексті визначення трьохсуб'єктної моделі соціальної системи у розвитку громадянського суспільства, а також публікації політиків, державних діячів, істориків та філософів ХХ століття щодо прав і свобод людини, призначення держави у розвитку громадянського суспільства, державного впливу на суспільні відносини та значення суспільного договору, що дозволяє з'ясувати внутрішню організацію та можливість впливу на суспільство при формуванні соціальної системи.

Мета статті проаналізувати практику конституціоналізму щодо розвитку громадянського суспільства та визначення держави як гаранта прав і свобод людини.

Виклад основного матеріалу. Перш за все визначмо загальну характеристику основних суб'єктів сучасної соціальної системи, що полягає у наступному - людина (вільна) реалізує свою свободу в громадянському суспільстві, яке є системою відносин між вільними індивідами. Зважаючи на те, що громадянське суспільство має внутрішні механізми регуляції, склад суб'єктів соціальної системи можна було б обмежити вільним індивідом і суспільством як колективним суб'єктом - середовищем існування першого.

Таку соціальну систему можна визначити як систему внутрішніх зв'язків і регуляторів, яка позбавлена зовнішнього впливу на себе. Індивід і суспільство взаємодіють, керуючись природним правом та взаємними інтересами вільних індивідів. Але відповідно до принципів наукового діалектичного монізму, на таку соціальну систему буде розповсюджуватися дія загального організаційного закону зростання ентропії.

Тобто внутрішні регулятори соціальної системи громадянського суспільства є недостатніми. Внутрішні регулятори не здатні запобігти девіантній поведінці деяких членів суспільства, які посягають на свободу інших. Вільні громадяни для захисту своєї свободи, майна та мирного існування потребують окрім внутрішніх регуляторів додаткових імперативних засобів, підкріплених засобами примусу. Соціальна система для стримання зростаючої ентропії потребує обмеження, наявності суб'єкта, який здійснював би зовнішній організаційний вплив на суспільство.

Зовнішній організаційно-управлінський вплив на суспільство може і повинна здійснювати держава як система відносин і як суб'єкт, що дозволяє з'ясувати внутрішню організацію та можливість впливу на суспільство, сутність суспільного договору. Саме розгляд держави як суб'єкта дозволяє зрозуміти загрозу втручання держави в суспільні справи та необхідність її обмеження з визнанням природної свободи за кожною людиною.

Громадяни утворюють (визнають) державу, щоб вона виступала стороннім для громадянського суспільства гарантом свободи кожного, визначають межі її діяльності. Можна вважати, що вільні громадяни свідомо утворюють державу для того, щоб зростання ентропії й безладу в суспільстві не утворило критичну загрозу для кожного, щоб в суспільстві не виник хаос, щоб зберігалась певні міра порядку й організованості, а відносини з реалізації свободи між людьми не переходили межу конфронтації. Загальна згода вільних громадян на визнання державного впливу на суспільні відносини виражається у так званому суспільному договорі.

Теорія виникнення держави на основі суспільного договору між вільними громадянами є суто ліберальною ідеєю, хоча її перші зародки містилися ще в античних теоріях. Суспільний договір є знаменником рівноваги соціальної системи, оскільки за згодою кожної вільної людини визначає порядок речей в суспільстві й засади взаємовідносин людини, суспільства та держави. Є підстави відносити зміст суспільного договору до сфери природного права, як системи усвідомлених вільними громадянами норм, що ґрунтуються на реальному порядку речей та морально-етичних засадах.

Держава є політичною організацією, яка має надбудовний характер стосовно громадянського суспільства, і виступає стороною суспільного договору. Держава підтримує рівень упорядкованості суспільства (той, на який дали свою згоду вільні люди). Це передбачає, що в суспільстві, яке органічно прагне до безладу відповідно до загального організаційного закону, держава здійснює організуючий вплив по стриманню зростаючої ентропії. Таке завдання зумовлює необхідність встановлення мінімально можливого рівня ентропії в самій державі - цей суб'єкт соціальної системи характеризується високим ступенем внутрішньої організованості, максимальною внутрішньою регламентацією та упорядкованістю.

Образ ліберальної держави визначається вільним індивідом, який є центральним суб'єктом соціальної системи, та суспільством. З урахуванням характеристик вільної людини і громадянського суспільства, необхідно визначити основні риси ліберальної держави, серед яких призначення держави, завдання, цілі і функції.

Призначення держави впливає з соціальної потреби, яка викликала появу суспільного договору й утворення держави. Серед людей, які є рівні в своїй свободі й правах, існувала потреба в сторонньому суб'єкті, який би підтримував цю формальну рівність, захищав свободу кожного від посягань, гарантував права, якими володіє особа. Таким чином основним призначенням держави треба вважати забезпечення і захист природної свободи людини та її прав. Оскільки внутрішні механізми саморегуляції ліберального суспільства та забезпечення свободи не є достатніми, необхідне додаткове підсилення свободи і прав людини, яке забезпечує держава.

Призначення держави в жодному разі не потрібно розуміти як патерналізм держави над особою. Навпаки, теоретики та практики класичного та неокласичного лібералізму визначають державу як «нічного вартового», який не втручається повсякчас у справи особи, постійно надаючи їй підтримку і захист. З цього приводу Л. Ерхард зазначив, що вільному громадянину є неправильним просити: «Державо, прийди мені на допомогу, захисти мене й допоможи мені». А для вільної людини правильно вимагати: «Державо, не піклуйся про мої справи, але надай мені свободу і залиш мені від моєї роботи стільки, щоб я міг сам забезпечити своє існування і дою моєї сім'ї» [1]. Держава захищає свободу і права людини лише від посягань, для чого має відповідні механізми і владу, відповідно до суспільного договору.

Завдання держави теоретично рідко відрізняють від його призначення, але керуючись діалектично-моністичними поглядами, є підстави щодо визначення між цими категоріями різниці. Держава необхідна для утримання суспільства від поширення безладу - критичного зростання ентропії, адже в надмірній свободі народжується хаос і розвіюється можливість людини реалізувати свою свободу. Отже, завданням держави є здійснення організаційної діяльності для підтримання певного рівня упорядкованості суспільства, визначеного суспільним договором. Здійснення цього завдання держави дозволяє підтримати суспільство в організованому стані з високим рівнем індивідуальної свободи, але утримати його від критичного зростання ентропії. Визначення саме таким чином завдання держави має важливе теоретико-правове значення.

Сучасна неоліберальна концепція державотворення сприяє всебічному розвитку громадянського суспільства, тому практика конституціоналізму деяких країн неоліберального спрямування дійшла до закріплення положень про громадянське суспільство в конституційних актах.

Цілком логічним є те, що конституція, яка виражає ідеальну модель управління

неоліберальною соціальною системою, знаходить в собі норми, які стосуються всіх трьох суб'єктів системи: вільного громадянина, громадянського суспільства, держави.

Неоліберальні конституції закріплюють трьохсуб'єктну модель соціальної системи, таким чином дбаючи про збереження громадянського суспільства. Без цього між громадянином та державою ризикує утворитися політико-правова прірва, не заповнена повноцінними громадянськими структурами, самоврядування суспільства виявляється недорозвиненим, а індивідуальна свобода — неповною, оскільки відсутнє фактичне середовище для її реалізації.

Окрім цього, дослідниками встановлено, що будь-який уряд, яким би демократичним і доброзичливим він не був, завжди має схильність сприймати більшість людей, суспільство в цілому, як меншість [2]. Звідси органічна схильність уряду і державної влади до обмеження свободи і глибокого втручання в сфери суспільного життя. Саме тому незалежне від держави становище громадянського суспільства, гарантії його функціонування і вільного структурування мають бути закріплені в конституції, яка є основним обмежувачем держави.

Про громадянське суспільство йдеться в конституціях Іспанії, Португалії, Греції, Бразилії, Мексики. Конституція Литовської Республіки, яка прийнята громадянами Литовської Республіки на референдумі 25 жовтня 1992 року містить главу III під назвою «Суспільство та держава» [3]. Конституція Республіки Казахстан, прийнята на всенародному референдумі 30 серпня 1995 року, з поправками від 5 червня 2022 року містить Розділ II «Людина та громадянин» [4]. У Конституції республіки Болгарія (оприлюднено в «Державному віснику» від 13 липня 1991 року) статтю 4 закріплено, що Республіка створює умови для вільного розвитку громадянського суспільства [5]. В Преамбулі Конституції Литви (1992 р.) встановлено, що Основний Закон приймається в результаті прагнення литовського народу до відкритого, справедливого, гармонічного громадянського суспільства [3]. Преамбула Конституції Киргизької Республіки, затверджена Жогорку Кенешем Киргизької Республіки 5 травня 1993 року (наразі діє Конституція від 5 травня 2021 року) твердить, що Конституція приймається утворюючи основи справжнього народовладдя [6]. Повага до принципів громадянського суспільства проголошена в Преамбулі Конституції Чеської Республіки 1992 року (зі змінами та доповненнями, внесеними конституційними законами) [7].

Хоча прогресивні ідеї в конституціях пострадянських країн часто мають декларативний характер, однак необхідно визнати, що моделі, виражені в основних законах, є неоліберальними.

Проникнення неоліберального світосприйняття в Українську державу після розпаду Радянського Союзу зумовило популяризацію багатьох прогресивних ідей в сфері державотворення та конституціоналізму.

Концепція нової конституції України, схвалена 19 червня 1991 року [8], визначила роль основного закону як інструменту для регулювання відносин між громадянином, державою і суспільством. Згідно з Концепцією, розділ третій нової конституції мав закріпити основи формування, розвитку і захисту громадянського суспільства, визначити засади його взаємозв'язків з державою. Конституція повинна була проголосити пріоритет громадянського суспільства над державою, щоб забезпечити умови нормального його функціонування. Визнавалася необхідність закріплення визначальних засад створення і діяльності громадських об'єднань (політичних партій, громадських організацій, рухів тощо), які є повноправними суб'єктами громадянського суспільства.

Цілком правильним було те, що розділ про громадянське суспільство і державу повинен бути розміщений після розділу конституції про права людини і громадянина. Це підкреслює неоліберальний характер конституційного процесу, адже людина і її права - первинні, а громадянське суспільство - це середовище, де людина має можливість реалізувати свої права.

Перший проект Конституції України, винесений Верховною Радою України на всенародне обговорення 1 липня 1992 р., ґрунтовно закріпив засади функціонування громадянського суспільства. В розділі третьому «громадянське суспільство і держава» визначалося, що держава підпорядковується служінню громадянському суспільству і спрямовує свою діяльність на

забезпечення рівних можливостей для всіх як основи соціальної справедливості. Держава не втручається у справи людини і суспільства. Далі в Конституції розміщувались гарантії існування громадянського суспільства - норми про власність, підприємництво, екологічну безпеку, сім'ю тощо [9].

Не менш прогресивним виявився проект Конституції в редакції від 26 жовтня 1993 року. Положення Конституції, відображені в Розділі 3 про громадянське суспільство і державу, не дають визначення громадянського суспільства, але встановлюють, що громадянське суспільство ґрунтується на засадах свободи і рівноправності людей, самоорганізації і саморегулювання. А правове регулювання в громадянському суспільстві здійснюється в межах, визначених цією Конституцією, і спрямоване на забезпечення інтересів людини [10].

Модельний проект Конституції України, залишав розділ про громадянське суспільство, де була навіть зроблена спроба дати нормативне визначення того, що таке є громадянське суспільства - це самоврядна, структурована недержавна частина народу (ст. 46 проекту) [11].

Положення стосовно громадянського суспільства в сучасних конституціях підтверджують те, що хоча неолібералізм початково розвивався як відповідь на економічну доктрину класичного лібералізму, він має всепроникаючу сутність, та здійснює потужний вплив на всю державно-правову реальність.

Сучасний лібералізм (неолібералізм) характеризується осмисленням важливої ролі суспільства та його органічної необхідності для людини.

Висновки. Таким чином держава необхідна для утримання суспільства від поширення безладу - критичного зростання ентропії, адже в надмірній свободі народжується хаос і розвіюється можливість людини реалізовувати свою свободу. Отже, завданням держави є здійснення організаційної діяльності для підтримання певного рівня упорядкованості суспільства, визначеного суспільним договором. Здійснення цього завдання держави дозволяє підтримати суспільство в організованому стані з високим рівнем індивідуальної свободи, але утримати його від критичного зростання ентропії.

Незалежне від держави становище громадянського суспільства, гарантії його функціонування і вільного структурування мають бути закріплені в конституції, яка є основним обмежувачем держави. І незважаючи на декларативний характер конституції пострадянських країн, вони є моделлю вираження основного закону.

Список використаних джерел

1. Ерхард Л. Благосостояние для всех. USA: Посев, 1990. С. 236.
2. Berlin I. Four Essays on Liberty. N. Y.: Oxford University Press, 1986. P. LXII.
3. Конституція Литовської Республіки. Прийнята громадянами Литовської Республіки на референдумі 25 жовтня 1992 року. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/lit_konst1.htm
4. Конституция Республики Казахстан. Офіційний сайт Президента Республики Казахстан. URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution
5. Конституция Республики Болгарии. Обнародована в "Държавен вестник", бр.56 от 13 июля 1991 г. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/bgr_constitut.html
6. Конституция Кыргызской Республики. Офіційний сайт Кабинета Министров Кыргызской Республики. URL: <https://www.gov.kg/ru/p/constitution>
7. Конституція Чеської Республіки зі змінами та доповненнями, внесеними конституційними законами. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.cak.cz/assets/ustava-copy.pdf>
8. Про Концепцію нової Конституції України. Постанова Верховної Ради України. Відомості Верховної Ради УРСР, 1991, №35, Ст. 466.
9. Про Концепцію нової Конституції України. Постанова Верховної Ради України. Відомості Верховної Ради УРСР, 1991, №35, Ст. 550.
10. Конституція України. Проект в редакції від 27.05.1993 р., внесений Комісією Верховної

Ради України по розробці нової Конституції України. Центральна наукова бібліотека АН УРСР. Акт №19793. С. 4.

11. Модельний проект Конституції України. *Права людини в Україні*. №5, 1994 рік.

THE STATE AS A GUARANTEE OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS IN THE PRACTICE OF CONSTITUTIONALISM IN THE CIVIL SOCIETY DEVELOPMENT

Oleksii A. Tolkachov, postgraduate student of the Kyiv University of Law, NAS of Ukraine.

E-mail: govvanpu@gmail.com

DOI: 10.32342/2709-6408-2024-1-8-1

Key words: *state, society, human rights and freedoms, constitutionalism, civil society development.*

The article analyzes the practice of constitutionalism in relation to the development of civil society. According to the results of the analysis, it was established that the provisions regarding civil society in the modern constitutions of post-Soviet countries confirm that although neoliberalism initially developed as a response to the economic doctrine of classical liberalism, it has an all-pervading essence and exerts a powerful influence on the entire state-legal reality. It is substantiated that the state-independent position of civil society, guarantees of its functioning and free structuring should be enshrined in the constitution, which is the main limiter of the state. And despite the declarative nature of the constitution of post-Soviet countries, they are a model of expression of the basic law. Defining the state as a guarantor of human rights and freedoms is necessary to prevent society from spreading disorder - a critical increase in entropy. That is, chaos is born in excessive freedom and the possibility of a person to realize his freedom is dissipated. Therefore, the task of the state is to carry out organizational activities to maintain a certain level of order in society, defined by the social contract. The implementation of this task of the state allows to maintain society in an organized state with a high level of individual freedom, but to keep it from a critical increase in entropy. At the same time, the social contract is a denominator of the balance of the social system, as it determines the order of things in society and the basis of the relationship between a person, society and the state with the consent of every free person. There are reasons to attribute the content of the social contract to the sphere of natural law, as a system of norms realized by free citizens, based on the real order of things and moral and ethical principles. It was found that the three-subject model of the social system (free citizen, civil society, state) expresses the ideal model of management of the neoliberal social system, which contains norms that apply to all three subjects of the system.

References

1. Erkhart, L. (1990). *Blahosostoianye dlia vseh* [Prosperity for all]. USA, Posev, 236 p.
2. Berlin I. *Four Essays on Liberty*. N. Y.: Oxford University Press, 1986. P. LXII
3. *Konstytutsiia Lytovskoi Respubliky. Pryiniata hromadianamy Lytovskoi Respubliky na referendumi* (1992) [Constitution of the Republic of Lithuania. Adopted by the citizens of the Republic of Lithuania in a referendum]. Available at: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/lit_konst1.htm
4. *Konstytutsiia Respubliky Kazakhstan* (1995, 2022) [Constitution of the Republic of Kazakhstan]. Available at: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution
5. *Konstytutsiia Respubliky Bolharyy* (1991) [Constitution of the Republic of Bulgaria]. Available at: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/bgr_constitut.html
6. *Konstytutsiia Kirhizskoi Respubliky* (1993) [Constitution of the Kyrgyz Republic]. Available at: <https://www.gov.kg/ru/p/constitution>
7. *Konstytutsiia Cheskoj Respubliky zi zminamy ta dopovnenniamy, vnesenymy konstytutsiinymy zakonamy* [The Constitution of the Czech Republic as amended by constitutional

laws]. Available at: <chrome-extension://efaidnbnmnnibpcajpcgiclfndmkaj/https://www.cak.cz/assets/ustava-copy.pdf>

8. Cabinet of Ministers of Ukraine (1991). "About the Concept of the new Constitution of Ukraine". Information of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR, no.35, Art. 466.

9. Cabinet of Ministers of Ukraine (1991). "About the Concept of the new Constitution of Ukraine". Information of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR, no. 35, Art. 550.

10. Constitution of Ukraine. (1993). The project in the edition of 05/27/1993, introduced by the Commission of the Verkhovna Rada of Ukraine on the development of the new Constitution of Ukraine. *Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR*. Act No. 19793, p.4.

11. *Modelnyi proekt Konstytutsii Ukrainy* (1994) [Model project of the Constitution of Ukraine]. *Prava lyudyny v Ukrayini* [Human rights in Ukraine], no. 5.

Одержано 22.04.2024.